

LIETUVOS

**8(17)
2008**

ETNOLOGIJA

LITHUANIAN ETHNOLOGY

STUDIES IN SOCIAL ANTHROPOLOGY AND ETHNOLOGY

**LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY**

LIH
LEIDVYKLA

VILNIUS 2008

REDAKCINĖ KOLEGIJA

Vytis Čiubrinskas (vyriausiasis redaktorius)
Vytauto Didžiojo universitetas

Auksuolė Čepaitienė
Lietuvos istorijos institutas

Jonathan Friedman
École des Hautes Études en Sciences Sociales
Lundo universitetas

Orvar Löfgren
Lundo universitetas

Jonas Mardosa
Vilniaus pedagoginis universitetas

Žilvytis Šaknys
Lietuvos istorijos institutas

REDAKCINĖS KOLEGIJOS
SEKRETORĖ

Danguolė Svidinskaitė
Lietuvos istorijos institutas

Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos – etnologijos ir socialinės/kultūrinės antropologijos mokslo žurnalas, nuo 2001 m. leidžiamas vietoj tęstinio monografijų ir studijų leidinio „Lietuvos etnologija“. Jame spausdinami moksliniai straipsniai, konferencijų pranešimai, knygų recenzijos ir apžvalgos, kurių temos pirmiausia apima Lietuvą ir Vidurio/Rytų Europą. Žurnalas siekia pristatyti mokslo aktualijas ir skatinti teorines bei metodines diskusijas. Tekstai skelbiami lietuvių arba anglų kalba.

Redakcijos adresas:
Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5
LT-01108 Vilnius

tel.: + 370 5 2629410
faks: +370 5 2611433
el. paštas: etnolog@istorija.lt
v.ciubrinskas@smf.vdu.lt

Žurnalas registruotas:
European Reference Index for the Humanities (ERIH)
EBSCO Publishing: Academic Search Complete, Humanities International Complete,
SocINDEX with Full Text
Modern Language Association (MLA) International Bibliography

TURINYS / CONTENTS

<i>Pratarmė</i> (Vytytis Čiubrinskas).....	5
<i>Foreword</i> (Vytytis Čiubrinskas)	8

Straipsniai / Articles

Christian Giordano

Disputed Historical Memories in East Europe and Southeast Asia: Representations, Symbols and Social Practices.....	11
Ginčijamos istorinės atmintys Rytų Europoje ir Pietryčių Azijoje: reprezentacijos, simboliai ir socialinės praktikos. Santrauka	27

Irena Šutinienė

Socialinė atmintis ir šiuolaikinė lietuvių tautinė tapatybė	31
Social Memory and Contemporary Lithuanian National Identity. Summary.....	54

Darius Daukšas

Pase įrašytoji tapatybė: Lietuvos lenkų etninio/nacionalinio tapatumo trajektorijos	57
Identity Inscribed in the Passport: the Trajectories of Ethnic/national Identity of Lithuanian Poles. Summary.....	72

Žilvytis Šaknys, Daiva Lapinskaitė

Lietuvos karaimai: etninis ir konfesinis tapatumas XX a. antrojoje pusėje ir XXI a. pradžioje.....	73
Lithuanian Karaims: Ethnic and Confessional Identity in the Late Twentieth – Early Twenty-First Century. Summary.....	93

John Helsloot

Valentino dienos triumfas Nyderlanduose – po penkiasdešimties metų.....	97
The Triumph of Valentine's Day in the Netherlands – after Fifty Years. Summary.....	114

Rasa Paukštytė-Šaknienė, Irma Šidiškienė

Naujų etnografinių lauko tyrimo būdų paieška: apklausa dviese.....	117
A Search for New Ways of Ethnographic Fieldwork: An Inquiry Conducted by Two Persons. Summary.....	135

Valdemaras Klumbys

Lietuvos kultūrinis elitas sovietmečiu: tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo....	139
Soviet Lithuanian Cultural Elite: between Resistance and Compliance. Summary.....	159

Recenzijos ir apžvalgos / Reviews

Kristina Šliavaitė. From Pioneers to Target Group: Social Change, Ethnicity and Memory in a Lithuanian Nuclear Power Plant Community (<i>Neringa Klumbytė</i>)....	163
---	-----

Defining Region: Socio-cultural Anthropology and Interdisciplinary Perspectives 1–2. Acta Historica Universitatis Klaipedensis 12–13. Studia Anthropologica 1–2 (<i>Žilvytis Šaknys</i>).....	168
Re-inventing the Nation. Multidisciplinary Perspectives on the Construction of Latvian National Identity. Lindqvist M. (ed.) (<i>Darius Daukšas</i>)	173
Baltic Postcolonialism. Kelertas V. (ed.) (<i>Gediminas Lancauskas</i>)	175
Torbjorn Friberg. Diagnosing Burn-Out. An Anthropological Study of a Social Concept in Sweden (<i>Vieda Skultans</i>).....	178

Konferencijos / Conferences

Tarptautinė konferencija „Antropologija, etnografija ir biotechnologija“ (<i>Jeanette Edwards, Auksuolė Čepaitienė</i>).....	179
Antropologija, kultūra ir kritinės problemos Amerikos antropologijos asociacijos konferencijoje (<i>Neringa Klumbytė</i>).....	183

Tyrinėjimų projektai ir programos / Research Programmes

Etnologijos, kalbos, istorijos šaltinių elektroninis sąvadas (<i>Rasa Paukštytė-Šaknienė</i>)	187
Lietuvių tautinio identiteto raiškos būdai (<i>Vytis Čiubrinskas</i>).....	189

In Memoriam

Antanas Stravinskas (<i>Irena Seliukaitė</i>).....	191
--	-----

Lietuvos kultūrinis elitas sovietmečiu: tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo

Valdemaras Klumbys

Viena galvoju, kita sakau, trečia darau
Sovietmečio aforizmas

Straipsnyje aptariamos sąlygos, kuriomis veikė Lietuvos kultūrinis elitas sovietmečiu, bei jo elgsena kilus įtampai tarp būtinybės prisitaikyti ir siekio priešintis sovietiniam režimui. Parodoma, kokią reikšmę turėjo nuo režimo kontrolės nepriklausoma neformali komunikacija, kuri suformavo neformalią grupinę diskusinę erdvę. Teigiama, kad šioje erdvėje formavosi alternatyvioji nuomonė ir plito neoficialūs diskursai, alternatyvūs režimo formuotai viešajai nuomonei. Argumentuojama, kad atskirtis nuo viešumos skaldė neformalią grupinę diskusinę erdvę bei lėmė stiprių bendruomenių čia susiformavimą. Neformalioji grupinė diskusinė erdvė lyginama su klasikine *public sphere*. Teigiama, kad kultūrinio elito prisitaikymas lėmė vertybių ir veikslių neatitikimą bei alternatyviosios ideologijos susiformavimą. Nagrinėjami būdai, leidę konformistinę veiklą suvokti kaip pasipriešinimą.

Valdemaras Klumbys, Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, Naujosios istorijos katedra, Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius, el. paštas: klumbys@gmail.com

Aptariant kultūrinio elito situaciją sovietmečiu, iki šiol daugiausia akcentuojami jo patirti persekiojimai bei nuopelnai tautiškumo išsaugojimui. Arba šis sluoksnis kaltinamas prisitaikėliškumu ir susovietėjimu. Tačiau iki šiol yra mažai bandymų detaliau išnagrinėti socialines sąlygas, kuriomis kultūrinis elitas veikė, ir būdus, kuriais jis prisitaikė prie sovietinės sistemos ir galėjo ne tik kurti profesionalią kultūrą, bet ir išsaugoti bent dalinę nepriklausomybę ir veikti visuomenę.

Šiame straipsnyje nagrinėju kai kurias kultūrinio elito dvilypumą lėmusias sąlygas ir jo pasireiškimus. Daugiausia dėmesio skiriu postalininiam laikotarpiui, kai nusistovėjo SSRS santvarkos pobūdis. Straipsnyje siekiu įrodyti hipotezę, kad sovietinėje Lietuvoje tarp viešosios ir privačiosios sferų egzistavo

tarpinė, nuo valstybės kontrolės nepriklausoma *neformalioji grupinė diskusinė erdvė* (toliau – NGDE)¹, kurioje itin svarbų vaidmenį vaidino kultūrinis elitas. Ją sudarė draugų, bendraminčių grupės, susijusios neformalios komunikacijos ryšiais. Šioje sferoje formavosi *alternatyvi nuomonė* kaip režimo formuojamos viešosios nuomonės alternatyva, plito įvairūs neoficioziniai diskursai, išreiškiantys alternatyvias oficialiosioms vertybes ir nuostatas. Dėl NGDE ir viešosios erdvių dalinio sutapimo (kultūrinio elito nariai dalyvavo abeiose sferose) alternatyvieji diskursai, jų dalys prasiskverbėdavo viešumon, o tai leido jiems daryti įtaką platesniems visuomenės sluoksniams.

Taip pat ketinu argumentuoti, kad skilimas į NGDE ir viešąją erdvę pasikartojė ir vertybių lygmenyje. Skirtingose erdvėse funkcionavo skirtingos ideologijos (čia suprantamos kaip vertybių, nuostatų, idėjų ir įsitikinimų sistemos) – alternatyvioji ir oficialioji. Nė vienoms jų vertybės iki galo nesutapo su praktinėmis vertybėmis, lėmusiomis kasdienį žmonių elgesį. Skirtingos vertybių sistemos buvo susijusios tarpusavyje ir ideologinės vertybės galėjo veikti ir veikė praktinį elgesį.

Tokiomis sąlygomis susiformavusi prisitaikymo kaip pasipriešinimo nuostata buvo ideologinių vertybių derinimo su gyvenimo praktika rezultatas, padėjęs psichologiškai lengviau prisitaikyti.

Teorinei darbo bazei svarbiausi buvo keli tyrimai. Olego Charchordino (Kharkhordin 2002) darbe pateiktas individo ir sovietinio kolektyvo santykių aptarimas buvo naudingas aiškinantis sovietinę visuomenę sudariusių grupių pobūdį bei funkcionavimo ypatybes. Alternatyvios nuomonės Sovietų sąjungoje sampratai labai svarbus buvo tam skirtas Vladimiro Šliapentochio darbas *Two Levels of Public Opinion*, ypač pragmatinio ir mitologinio lygmenų išskyrimas (Shlapentokh 1985). Rogerio Peterseno darbe (Petersen 2001) apibrėžti stiprios grupės kriterijai panaudoti aiškinantis kultūrinio elito grupių pobūdį.

Svarbus darbu buvo empirinis politinės sovietmečio inteligentijos savimonės tyrimas – politologo Aleksandro Štromo studija *Politinė sąmonė Lietuvoje* (Štromas 2001: 204–268). Darbe panaudoti įvairios kilmės šaltiniai: sovietmečiu rašyti dienoraščiai (V. Kubiliaus, L. Baliukevičiaus) ir kiti to meto dokumentai (kalinių laišakai V. Mykolaičiui-Putinui ir A. Vienuoliui, E. Finkelšteino ir A. Jurašienės straipsniai, archyviniai dokumentai), posovietiniu laikotarpiu skelbti atsiminimai (I. Kostkevičiūtės, R. Mackonio, M. Martinaičio, T. Venclovos, V. Zaborskaitės ir kt.) bei autoriaus iš sovietmečio kultūrinio elito atstovų imti interviu.

¹ Šis terminas pasirinktas „Lietuvos etnologijos“ redkolegijai primygtinai nesutikus su mano vartotu *visuomeninės erdvės* terminu. Tas pats pasakytina apie *visuomenės nuomonę* (pakeista alternatyvia nuomone) bei kitus ne visai tradicinius termino *visuomeninis* (visur keista į alternatyvus) vartojimo atvejus. Maniškė šio termino samprata ir vartojimas plačiau aptarti: Klumbys 2007. Manau, šio termino vartojimas – diskusinis klausimas.

Interviu pusiau struktūruoti, imti 2001–2007 m. Juos atliekant siekta dviejų tikslų: a) fiksuoti kuo daugiau unikalios faktinės informacijos, žinomos tik pateikėjams; b) surinkti pakankamą tipinių duomenų kiekį, leidžiantį daryti apibendrinimus. Pirmasis tikslas lėmė interviu ištęstumą ir nuolatinį jų gausinimą, antrasis stipriai paveikė klausimyno formavimą (daugelis klausimų pateikti visiems respondentams). Svarbiausios interviu temos: kultūrinio elito grupavimasis; bendravimo pobūdis; informacijos sklaida; paplitusios vertybės ir nuostatos; ryšiai su pagrindžiu; santykiai su režimu.

Interviu rinkimas išaugo iš pagrindžio spaudos tyrimo. Tiriant šią temą pamažu nuo savilaidos leidėjų pereita prie skaitytojų, tarp kurių būta kultūrinio elito narių. Taip natūraliai pereita prie kitos apklausiamųjų grupės ir susiformavo kita tyrimo tema. Tai lėmė respondentų pasirinkimą: iš pradžių eita per pagrindžio spaudos skaitytojų grupes, iš šių pereita prie kultūros elito. Iš respondento sužinojus, su kuo jis bendravo, šie apklausiami – sužinomi kiti. Toks apklausos būdas leido apklausti beveik visus keleto grupių narius ir susidaryti gana tikslų grupės veikimo vaizdą. Vėliau, siekiant patikslinti gautus rezultatus, apklausinėti ir respondentų neminėti kultūros elito nariai. Stengtasi, kad respondentų būtų iš visų kūrybinių sričių ir jie atstovautų visoms kūrėjų kartoms. Dėl siekio fiksuoti informaciją kol kas daugiausia apklausta vyresnės kartos atstovų. Iki šiol apklausti 39 žmonės, absoliuti dauguma – vilniečiai.

Šiame darbe *kultūrinio elito* sąvoka vartojama aprašomąja prasme, ji daugmaž sutampa su sovietine kūrybinės inteligentijos samprata. Kultūrinis elitas suvokiamas kaip inteligentijos, socialinio sluoksnio, gyvenančio iš protinio darbo, elitas. Kai darbe kalbama apie kultūrinį elitą, tai omenyje turima tik ši inteligentijos dalis, o kai minima visa inteligentija, tai turimas omenyje kartu ir kultūrinis elitas. Terminai *prisitaikymas* ir *konformizmas* darbe vartojami kaip sinonimai.

Reikėtų pabrėžti, kad darbe aptariamoms nuostatom, vertybėms ir elgsenos būdai nesietini su visais kultūrinio elito nariais. Tiesiog išskirtos būdingos elgesio tendencijos ir mąstymo bruožai.

Kultūrinis elitas tarp privatumo ir viešumo

Dažnai apie sovietinės Lietuvos žmones pasakoma, kad jie buvo „raudoni“ tik iš viršaus, o viduje – „balti“, kaip ridikėliai – būtent (ne/anti)komunistiškai ir tautiškai nusiteikę. Dažnai tokie pasakymai atrodo tarsi noras pasirodyti „geresniems“, nei buvo. Vis dėlto nemažai duomenų paremia tokią nuomonę.

Toks dvilypumas susiformavo dėl sovietinės sistemos specifikos, dėl elgesio viešumoje ir neviešumoje ypatumų, kai postalininėje SSRS socialinės kontrolės

mechanizmai nebesugebėjo įdiegti žmonėms oficialių vertybių. Šią specifiką gerai paaiškina Šlapentochas, išskyręs du žmonių vertybių lygmenis (atitinkamai jo vadinamus pragmatiniu ir mitologiniu): „vienas vertybių lygmuo reguliuoja „materialų elgesį“ ir lemia individualius sprendimus konkrečiose situacijose <...>. Antrasis lygmuo atsakingas už individo psichologinį adaptavimąsi prie socialinės aplinkos ir dominuojančios ideologijos bei daro įtaką verbaliniam aktyvumui ir komunikacijai su kitais žmonėmis“ (Shlapentokh 1985: 448). Postalininėje SSRS labiausiai ir išryškėjo šis skilimas, kai daugumos žmonių veiksmus lėmė vertybės, neatitinkančios viešai skelbiamų.

Stalino laikais veiksmus daugiau lėmė baimė ir kiti socialinės kontrolės mechanizmai, slopinę pragmatinių vertybių iškilimą. Tiksliau, viską užgožė svarbiausia pragmatinė – išlikimo – vertybė. Ypač tai pasakytina apie kultūrinio elito atstovus, privalėjusius veikti viešumoje ir itin akylai prižiūretus režimo. Tokios sąlygos lėmė nenuoširdumą net ir privačioje sferoje, ką jau kalbėti apie vaidinimą viešumoje.

Tačiau nuolatinė vaidyba tiek viešumoje, tiek privačioje erdvėje sunkiai pakeliama psichologiškai. Stalino laikais tikrieji jausmai buvo išreiškiami grynai asmeninėje erdvėje, tarp giminių, pačių artimiausių draugų. Taip Kostas Korsakas, 1950 m. rašydamas viešos atgailos už ideologines klaidas tekstą, tuo pat metu sukūrė ir piktą epigramą, išjuokiančią tuometinį literatūrinio gyvenimo vadovą Joną Šimkų, buvusį savo draugą. Tačiau šią epigramą perskaitė tik žmonai, apie ją nežinojo net artimiausi draugai (Korsakienė 1991: 235–236).

Nuo šeštojo dešimtmečio vidurio sumažėjus baimės lygmeniui, savo tikrąsias nuostatas inteligentai jau reiškė pusiau privačiai, kartais ir viešai. Tiesa, už pernelyg laisvus pasisakymus spaudoje sulaukus režimo atsako (plg. Mackonis 2003: 145–148) pamažu vėl nusistovėjo ribos, nors ir platesnės, to, kas leista viešumoje. Kas į jas netilpo, turėjo reikštis ten, kur režimo spaudimas nebuvo toks stiprus.

Ir tokių vietų atsirado. Susilpnėjus režimo spaudimui, sustiprėjo senieji neformalūs kultūrinio elito socialiniai ryšiai, mezgėsi nauji. Plėtėsi mažos artimiausių draugų grupelės, kūrėsi naujos, jos jungėsi į neformalių grupių tinklą. Irena Kostkevičiūtė prisimena, kad šeštojo dešimtmečio pabaigoje bendraminčių telkiamasis „ima darytis būdingu reiškiniu – asmeniniu nevaržomo bendravimo, informacijos, įvairių idėjų poreikiu, kuris ugdo disidentinę mintį ir plinta bendruomenėje įvairiais laisvų įsitikinimų bei savarankiškos elgsenos židiniais. Jų Vilniuje buriasi nemažai“ (Kostkevičiūtė 2005: 218). Panašiai tokią veiklą aprašė ir KGB darbuotojai:

„Nacionalistiniam elementui būdingas būrimasis į grupes. Tokiu būdu palaikomi ryšiai tarp nacionalistiškai nusiteikusių asmenų <...> organizuojant

susitikimus (visai nekaltomis progomis), dviprasmišką susirašinėjimą, teikiant materialinę ir kt. pagalbą – pagalbą įdarbinant ir t. t. Susitikimų metu nacionalistai pasikeičia nuomonėmis apie padėtį užsienyje, TSRS ir respublikoje, svarsto galimybes gyventojų nacionalistiniam auklėjimui, numato savo pozicijų sustiprinimą konkrečiose organizacijose”² (Vaigauskas 1992: 76).

Nors dauguma grupių rinkdavosi privačiai, butuose, bet burtasi ir viešumoje. Tokia buvo vadinamoji „profesorių stalo“ grupė „Neringos“ kavinėje. Susikūrus tokiam neformalių grupių tinklui, atsirado platesnė erdvė, kurioje keistasi pamažu iš grynai privačios sferos išeinančiomis privačiomis (individu ar įvairių neformalių grupių) nuomonėmis. Nuomonių sklaidai turėjo reikšmės ir tai, kad kultūrinio elito nariai, nors ir „prižiūrimi“ režimo, jautėsi turį ir tam tikrų laisvių, kurių neturėjo paprasti inteligentai: „jeigu tu susirinkęs mokslinius laipsnius, tai gali būti saugus iki tam tikros ribos. Jokiu būdu negali pasakyti, kad visiškai. <...> turi nepretenduoti į jokią administracinę postą“ [BG]³.

Tokia nuomonių sklaida šalia *viešosios nuomonės*, formuotos daugiausia režimo sovietinės ideologijos pagrindu ir dominavusios viešumoje, formavo *alternatyviąją nuomonę*. Tai nuo valdžios nepriklausoma nuomonė ir ją išreiškiantys diskursai svarbiais, daugiausia politiniais (ar politizuotais) klausimais. Ši nuomonė išreiškė visuomenės poreikius, o susiformavo iš privačių žmonių diskusijų, apsikeitimo nuomonėmis.

Nors alternatyvioji nuomonė formavosi daugiausia neformaliose grupėse, tačiau jos negalima susiaurinti iki grupių ar draugų bendruomenių nuomonės, kadangi ji apėmė ne tik vieną ar kelias susijusias grupes, bet sklido plačiau. Jos veikimą Ingė Lukšaitė apibūdino taip: „Tai yra požiūrio susiformavimas į aktualijas. Va šituo žodiniu perdavimu per tą, kitą, trečią, ketvirtą [žmogų] būdavo toks požiūrio susiformavimas. <...> Viešoji nuomonė tam tikram sluoksny“ [ILu]. Tačiau ir korporatyvia kultūrinio elito nuomone ji nelaikytina, nors šiame darbe koncentruojamasi tik į ją. Mat alternatyvioji nuomonė nebuvo vieno kurio nors sluoksnio nuomonė. Kaip pavyzdį galima paminėti Kalantos susideginimo vertinimą, kuris nesutapo su oficialiu ir buvo paplitęs ne tik tarp kultūrinio elito atstovų.

Tiesa, reikia pažymėti, kad būtent kultūrinis elitas buvo vienas svarbiausių tokios nuomonės formuotojų ir reiškėjų dėl jo politinės kompetencijos, turimų raiškos priemonių (galėjimas bent iš dalies savo nuomonę reikšti viešai) ir sąlygiškos įtakos režimo politikai. Mat *public opinion* dažnai apibrėžiama

² Nors konkrečiai šioje citatoje kalbama apie buvusių nuteistųjų veiklą, kultūrinio elito grupių veikimo principai ir pobūdis buvo labai panašūs.

³ Čia ir toliau laužtiniuose skliaustuose nurodomi pateikėjų inicialai. Pateikėjų sąrašas su interviu data – straipsnio gale.

ir kaip „tokios privačių žmonių nuomonės, į kurias vyriausybės mano esant protinga kreipti dėmesį“ (Bartels 2001: 12560). Sovietinio režimo atveju dėmesio kreipimas dažnai reikštų ne atsižvelgimą, o siekius tokias nuomones pakeisti, išnaikinti, apkaltinti ar net represuoti jų skleidėjus. Būtent kultūriniam elitui buvo skirta ypatinga režimo priežiūra.

Manychiau, kad erdvė, kurioje formavosi ir egzistavo alternatyvioji nuomonė, buvo specifinė, sovietinei visuomenei būdinga sfera – NGDE. Ją galima apibrėžti kaip nuo valdžios nepriklausomą erdvę, kurioje apylaisviai keistasi asmeninėmis nuomonėmis bei informacija, neprieinama oficialiais kanalais, ir kurioje formavosi alternatyvioji nuomonė, be to, kurtos, palaikytos ir apmąstytos ne režimo primestos, o savyje, joms alternatyvios vertybės, nuostatos ir diskursai (politiniai, tautiniai, ideologiniai, antisovietiniai). Tautiškumas ir nemaža dalis kultūros klausimų buvo režimo politizuoti, todėl visus šiuos diskursus galima vadinti politiniais. Tai leidžia NGDE bent iš dalies laikyti oficialiosios politinės sferos alternatyva. Visais šiais bruožais ji priartėja prie klasikinės *public sphere* sampratos⁴.

Fiziškai NGDE buvo visą visuomenę apraizgiusio neformalių grupių ir ryšių tinklo dalis, kurioje koncentravosi toks visuomeninis gyvenimas. Kartais visas neformalusis tinklas įvardijamas „pogrindine erdve“ (Hohnen 2001: 77). Manychiau, kad *pogrindžio* terminas pernelyg susijęs su nelegalia (pvz., ekonomine) ar antisovietine (politine) veikla, todėl labiau vartotinas neutraleresnis – *neformaliosios erdvės* – terminas.

Sovietinėje Lietuvoje egzistavo ir kitokios alternatyviais politiniais diskursais bei komunikaciniais tinklais susietos grupės. Tačiau tokie tinklai, nors ir susiliedami su NGDE, sudarė kitą – *politinio pogrindžio* – erdvę. Jos dalyvių siejo pagrindinis veikimas, tik minimaliai būdingas NGDE nariams. Atrodo, kad ji susiformavo vėliau nei NGDE, prasidėjus masiškesnei pogrindinei veiklai (septintojo dešimtmečio antroji pusė). Gali būti, kad iki atsiskyrimo ji buvo NGDE dalis. Tai patvirtintų daugelyje kultūrinio elito narių interviu minimi egzistavę ryšiai su pogrindžio nariais.

Tiesa, būtina pažymėti, kad ne visi kultūrinio elito grupėse susiformavę diskursai, ne visos jose vykusios diskusijos buvo politizuotos. Štai „profesorių stalo“ grupėje, anot kai kurių kavinės lankytojų, „daugumos to stalo senbuvų kasdienis bendravimas nebuvo ir sąmoningos ideologinės kovos išraiška, o <...> diskusijos čia buvo patrauklūs protiniai suaugusių žmonių žaidimai“ (Mačionis 2000: 494). Vis dėlto tiek čia, tiek ir kitose kultūrinio elito grupėse

⁴ *Public sphere* vaizdinyne daugiausia grindžiamas Jürgeno Habermaso samprata: tai nuo valstybės kontrolės nepriklausoma erdvė, kurioje privatūs žmonės diskutuoja ir keičiasi nuomonėmis bei išreiškia visuomenės poreikius (Habermas 1991).

visuomeniniai klausimai aptarinėti labai dažnai, nors politizacijos lygis įvairiose grupėse buvo skirtingas.

Negalėjimas veikti viešai, tik verbalinis komunikacijos būdas gana stipriai skaldė NGDE. Pirmiausia fragmentavosi alternatyvieji diskursai, diferencijavosi bendrasis žinojimas. Baimė stiprino ją sudariusių grupių uždaramą. Tad ne visos naujienos ir nuomonės netrukdomai pasiekdavo visus NGDE narius: „tokio [politinio, pavojingo] pobūdžio bendravimas buvo gana uždaras“ (Martinaitis 2002: 176). Kita vertus, toks uždaramas leido gana atvirai kalbėti su savo grupės nariais: „savame rate nebijojau būti išduotas“ [VM]. Antra, pачios grupės skaidėsi fiziškai. Bent kai kuriose jų nariai buvo skirstomi į daugiau ir mažiau patikimus ir bijančius – pagal tai jiems suteikiama daugiau ar mažiau informacijos. Taip Tomo Venclovos „kultūros studijų būrelis“ išaugo iš platesnio neformalaus bendraminčių būrelio (Venclova 1992).

Tokios veikimo sąlygos lėmė, kad NGDE išsigalėjo veikimo būdas, labai panašus į visai SSRS būdingą politinę kultūrą:

„Neformalus adaptacinis mechanizmas <...> sukuria tam tikrą stabilumą ir tikrumą, tai yra kaip atsakas į tai, kas laikoma despotišku ir grėsmingu režimu. <...> Tai naikina politinę kultūrą, paremtą atvirais, viešais ir kooperatiniais ryšiais. <...> jis [adaptacinis mechanizmas] sustiprina tradicinę bendruomenę ir režimo [praktikuojamas] politines kultūras, kurios akcentuoja slaptus, personalizuotus ir hierarchiškus santykius“ (Jowitt 1974: 1183).

Tai prieštarautų Rogerio Peterseno nuomonei, kad sovietinė modernizacija Lietuvoje sunaikino tradicines bendruomenines grupes sukurdamas korporatyvias, kuriose statuso suteikimo mechanizmai nebuvo labai svarbūs (Petersen 2001: 237–241). Tačiau sovietinės Lietuvos kultūrinio elito grupės atitinka visus Peterseno stiprios bendruomenės kriterijus: tiesioginiai ryšiai tarp narių, daugiašaliai santykiai, tarpusavio sąveika, apytikrė materialinių sąlygų lygybė, bendros nuostatos ir vertybės (Petersen 2001: 16). Grupių narius siejo tiesioginiai ryšiai; santykiai tarp jų buvo daugiašaliai: darbiniai, asmeniniai, kartais ir materialiniai („blato“); grupių nariai susitikdavo gana dažnai (sociologinių tyrimų duomenimis, SSRS net 16% respondentų su draugais susitikdavo kasdien, 32% – vieną ar kelis kartus per savaitę, 31% – vieną ar kelis kartus per mėnesį, o JAV – ne dažniau kaip 4 kartus per mėnesį (Shlapentokh 1989: 171), turbūt panašiai buvo ir Lietuvoje); kultūrinio elito narių materialinės sąlygos buvo apylygės⁵; nuostatos ir vertybės kaip tik ir telkė žmones į grupes. Kaip paaiškino I. Lukšaitė, pripažinus tam tikros grupės vertybes, „tų vertybių pa-

⁵ Su išlygomis: oficiozinių kūrėjų materialinės sąlygos buvo puikios ir gerokai viršijo kitų kultūrinio elito narių. Atrodo, kad tai lemdavo tam tikrą jų atskirtumą nuo visuomeninių grupių, kaip ir svarbesnį postų turėjimas.

grindu kuriasi kažkoks žmonių bendrumas“ [ILu]. Ipolitio Ledo grupėje ginčai kildavo tik dėl konkrečių veiksmų, „o vertybių sistema, skalė buvo visiem savaime suprantama“ [ILe].

Kultūrinio elito draugų bendruomenės stiprėjo ne tik dėl šių sąlygų, bet ir dėl tik sovietinei visuomenei būdingų aplinkybių. Pagrindinė jų – nuolatinių susidūrimų su valdžia išbandymai: draugais laikomi tie, kurie atlaikė režimo spaudimą ir neišdavė draugystės (Kharkhordin 2002: 420–422). I. Lukšaitė prisimena, kad jos motinos persekiojimo laikais vieni nutraukė ryšius su ja, kiti atsiprašę pasitraukė, dar kiti morališkai palaikė [ILu]. Jonas Mikelinskas su nuoskauda prisiminė „vadinamuosius“ draugus, nebesisveikinusius po ant jo pasipylusios oficiozinės kritikos [JM]. Romualdas Ozolas taip apibendrina savo grupės požiūrį: „Visi, kurie gaudavo į kaulus [nuo valdžios], būdavo šaunuoliai, jie vienareikšmiškai teigiamai būdavo priimami“ [RO]. Šitokios sąlygos suformavo itin stiprius ryšius tarp grupės narių. Tokie jausmai turėjo ugdyti pakankamai tvirtą bendruomenės jausmą, solidarumą, kurie būtini stipriai bendruomenei (Petersen 2001: 16–17). Grupė galėjo stipriai veikti savo narių elgesį. I. Lukšaitėi atrodė, kad „nuostatas suformuoja šeima ir žodinė informacija“ [ILu].

Tokios grupės sudarė NGDE, todėl buvo tiek joje susiformavusios alternatyvios nuomonės kūrėjos, tiek vartotojos. Alternatyvioji nuomonė kultūriniam elitui kaip vartotojui darė didesnę įtaką, nei visuomenei, veikdama ir kaip grupės nuomonė. Kartu kultūrinis elitas (su kitų – socialinių, politinių – elitų bei inteligentijos atstovų dalimi) buvo turbūt svarbiausias alternatyvių diskursų ir vertybių (per)kūrėjas, kaip ir klasikinėje *public sphere*: „intelektualiniuose sluoksniuose <...> vyko ta fermentacija naujų kažkokių tai idėjų, naujų vilčių“ [RL].

Su *public sphere* NGDE siejo ir tai, kad čia buvo stengiamasi išreikšti visos visuomenės (suprantamos kaip lietuvių tauta) poreikius. Politinio pagrindžio ir NGD erdvėse svarbiausi buvo visuomeniniai klausimai (pvz., tautos išlikimo, padėties Sovietų sąjungoje ir pasaulyje), neturėję praktinės reikšmės kasdieniam materialiniam daugumos individų gyvenimui. Neformalioji erdvė dažniausiai siejama su individualiomis vertybėmis ir priešinama viešumai, kurioje vyravo bendruomeninės vertybės (pvz., Hohnen 2001: 77). Tačiau NGD ir politinio pagrindžio erdvėse reikėsi bendruomeninės vertybės, tik nesutapusios su oficialiosiomis. Tai irgi neleisdžia laikyti jų privačios erdvės dalimis, nors išoriškai tokia grupių veikla atrodė tarsi privati – veikta neformaliais (taigi, privačiais) būdais ir kanalais. Nepriklausydama nei viešajai, nei privačiajai sferoms, NGDE buvo tarp jų, įgijusi abiejų bruožų. Kai kuriais bruožais ji priartėjo prie alternatyvios politinės viešosios erdvės, tačiau ja netapo. Alternatyvios dominuojančiai *public sphere* erdvės (*counterpublics*) randamos Vakarų Europos istorijoje, tačiau

jose esminį vaidmenį vaidino nepriklausoma spauda (Calhoun 2001), kurios Lietuvoje nebuvo.

KGB, atidžiai stebėjusi tokią NGDE grupių veiklą, kartais į ją gana aktyviai kišusis (žr. Vaigauskas 1992), tokiais savo veiksmais kėlė NGDE dalyvių nesaugumo jausmą, tarsi „primindavo“, kad tokie pokalbiai nėra privatūs.

NGDE susidarę diskursai ir nuostatos neformaliais komunikaciniais kanalais plito visuomenėje, pasiekdavo ir aktyviai tokiam visuomeniniame gyvenime nedalyvavusius. Visos visuomenės jie neapėmė jau vien todėl, kad daugumai žmonių alternatyvieji diskursai tiesiog nebuvo aktualūs, suprantami⁶. Juos pasiekdavo tik tam tikri diskursų elementai, dažniausiai plitę galutinių vertybių, nuostatų ir juos išreiškiančių kūrinių pavidalu. Šie elementai dažnai plisdavo viešumoje.

Politinio pagrindžio erdvė buvo visiškai atskirta nuo viešumos, o NGDE bent iš dalies su ja sutapo: kai kurie alternatyvūs diskursai ar bent jų dalys, priimtinos režimui, patekdavo viešumon. Taip kompensuotas alternatyvios politinės viešosios erdvės nebuvimas. Visi kultūrinio elito atstovai dalyvavo viešajame gyvenime. O turint omenyje faktais patvirtintą Vytauto Kubiliaus pastabą, kad „visa [kūrėjų] orientacija buvo į tą viešumą, į viešą savo kūrinių išleidimą, į viešą pripažinimą, o ne tai, kad nueiti į pagrindį arba rašyti sau“ [VK28], visiškai natūralus siekis NGDE sklidusias idėjas išreikšti viešumoje, kiek tai buvo įmanoma. Taip alternatyvioji nuomonė darydavo platesnę įtaką Lietuvos gyventojams, o kartais – ir režimui. Tą jos dalį, kuri patekdavo į viešumą (ypač oficialiąją), galima vadinti *neoficiozine viešąja nuomone* kartu su režimo neinspiruotomis nuomonėmis. *Oficialiąja viešuma* vadintina viešosios erdvės dalis, tiesiogiai veikta galios sferos. Sovietinėje sistemoje ji apėmė didžiąją viešumos dalį – pasisakymus spaudoje, dalyvavimą susirinkimuose, viešuose renginiuose. Į ją neįeitų *neoficialioji viešuma* – neorganizuotas buvimas kavinėse, parkuose, kitose viešose erdvėse. Beje, kaip tik tokiose vietose bent kai kurie inteligentai, vengdami pasiklausymo, kalbėdavosi „pavojingesniais“ klausimais [VA].

Alternatyviosios nuomonės raiškos viešumoje pavyzdžiu galima laikyti šią ištrauką, kurioje aiškios aliuizijos į sovietmečio inteligentijos nuostatą ir netiesiogiai raginama netylėti: „Šitaip „dvigubai“ mąsto kone kiekvienas! Ir tyli laikydami tai gyvenimo norma. Seneka nuo jų skiriasi būtent tuo, kad netyli“ (Ozolas 1986: 9). Tokias „uždraustas“ temas, užšifruotas potekstėje, iššifruoti padėdavo alternatyvieji diskursai – juos žinantis skaitytojas nesunkiai suprasdavo, kas norima pasakyti.

⁶ Auksuolė Čepaitienė mato aiškų ryšį tarp tautiškumo diskurso ir išsilavinimo: žemesnio išsilavinimo žmonės Lietuvoje dažniausiai neturi ko pasakyti apie tautiškumą, kitaip nei aukštesnį išsilavinimą turintieji (Čepaitienė 2001: 173–174).

Tad visaverčiam visuomeniniam gyvenimui sovietmečiu buvo būtina tiek viešuma, tiek ir NGDE. Viešuma leido daryti įtaką visuomenei, NGDE sudarė sąlygas formuotis nepriklausomai nuo režimo nuomonei.

Kultūrinis elitas tarp ideologijų ir veiksmų

Siekiant paveikti visuomenę, kultūriniam elitui reikėjo veikti viešumoje. Tačiau norint tai daryti, reikėjo bent paviršutiniškai prisitaikyti prie sistemos. Žmogus, dirbantis kultūrinį darbą, turėjo susitaikyti su tokio – ideologinio⁷ – konformizmo neišvengiamumu. O toks prisitaikymas iš esmės buvo „savanoriškas“ – veikimo viešumoje buvo įmanoma išvengti neturint jokių svarbesnių pareigų ir vengiant tam tikrų profesijų, ypač „inteligentiškų“. NGDE vyravusios vertybės neleido vertinti tokio prisitaikėliško labai teigiamai. Todėl šioje erdvėje prisitaikėliškus veiksmus teko teisinti. Kita vertus, viešumoje atvirai reikšti savo tikrąsias mintis ir nuostatas buvo sudėtinga – dažniausiai tekdavo jas maskuoti.

Taip susiformavo neatitikimas tarp kultūrinio elito vertybių, kalbų ir veiksmų. Dažnai neaišku, kur žodis reiškė veiksmą, kur maskavo, kad valdžia nesuprastų, kur veiksmas atitiko nuostatas, o kur tiesiog šizofreniškai prieštaravo vienas kitam.

Sąlygos, nepalankios plėtotis atvirumui, būtinam nuostatos, veiksmo ir žodžio vienovei, dažnai lemia tai, kad žodžiai, išreiškiantys tikrąsias nuostatas, laikomi svarbesniais už darbus. Leonidas Donskis teigia, kad Lietuvoje jau nuo XIX a. išgalėjo vaizduotės principo persvara prieš realybės principą: „Patiriant ir suvokiant socialinę tikrovę kaip sau svetimą, represyvią ir neautentišką, kalba tampa vienintele nuoroda ir kartu keliu, vedančiu į siekiamą tikrovę“ (Donskis 1997: 113).

NGDE buvo tokių sąlygų rezultatas. Joje vyravusių diskursų, vertybių ir nuostatų sąsajos su veiksmais buvo nevienareikšmės. Žodžiai ir veiksmai dažnai funkcionavo skirtingose erdvėse, be to, diskursus lėmė ideologinis vertybių lygmuo, o veiksmus – pragmatinis. Tačiau atitikimas tarp kultūrinio elito veiksmo ir diskurso bei atitinkamai pragmatinių ir ideologinių vertybių nebuvo tiesioginis. Šliapentochas mano, kad „mitai [kuriais remiasi ideologinės vertybės] padeda kaip psichologinio adaptavimosi prie valdžios ir [oficialiosios] ideologijos mechanizmai“ (Shlapentokh 1985: 450). Bet tai tinka tik kalbant apie verbalinį elgesį viešumoje. Juk žmonės patirdavo ne tik režimo, sistemos spaudimą. Bendrauti reikėjo ir su tiesiogine socialine aplinka – bendradarbiais, kaimynais – čia veikė kitos vertybės. Prie jų irgi reikėjo derintis.

⁷ Inteligentijai sovietinis režimas kėlė iš esmės ideologinius, ideologizacinius uždavinius – prisitaikydama ji turėjo juos atlikti, todėl tokį konformizmą vadinu ideologiniu.

Kultūrinio elito (ir iš dalies inteligentijos) nariai, veikdami NGDE, turėjo prisitaikyti prie gana stiprios alternatyviosios nuomonės ir joje dominavusių vertybių, gana ryškiai besiskyrusių tiek nuo oficialiųjų, tiek ir nuo pragmatinių. Tai verčia kiek modifikuoti ideologinio lygmens sampratą. Šį lygmenį galima padalinti į du sluoksnius pagal tai, kuriose sferose kokią ideologiją žmogus naudojo. Ideologija čia suprantama kaip daugiau su „nekasdienybe“ (ne tiesiogine patirtimi ir ne materialiniais reikalais) susijusių ideologinio lygmens vertybių, normų ir jomis grįstų nuostatų, vaizdinių bei įsitikinimų visuma. Šiuo atveju kalbama apie verbalizuotąją jos dalį, plitusių diskursais.

Viešumoje (ypač oficialiojoje) dažniausiai naudota oficialioji, sovietinė ideologija, leidusi atlikti ideologinius ritualus. Komunikacijos NGDE metu sklido kitokie diskursai: tautiniai, priešinimosi, antisovietiniai ir pan. Jie buvo grįsti kita ideologija, kurią galima pavadinti *alternatyviaja*. Ši rėmėsi kita vertybių grupe, kurioje svarbiausias buvo tautiškumas. Abi ideologijos padėjo verbaliui elgesiui (beje, neformalių draugų grupių sudaromą tinklą I. Lukšaitė ir pavadino „verbale visuomene“ [ILu]), padėjo žmonėms demonstruoti bendradarbiavimą su savo socialine aplinka. Beje, tokį sovietinės Rusijos inteligentijos mąstysenai būdingą dviejų vertybinių sistemų sugyvenimą dar sovietmečiu parašytame savilaidiniame darbe aptarė Rusijos filosofas Vladimiras Kormeris, įvardinęs jį dvigubos sąmonės principu: „Tai tokia sąmonės būseną, kurios principu tapo dvigubas prieštaravimas, suderinantis vienas kitą neigiančius pradus etosas, o principu tapo pati save paneigianti įvykių, istorijos, socialinio vertinimo sistema“ (Kormer 1997: 226).

Kokios buvo alternatyviosios ideologijos vertybės ir nuostatos politinėje srityje, gali parodyti A. Štromo išskirtos *teleologinės politinės sąmonės* koncepcijos turinys: kiekvienas lietuvis svajojo apie nepriklausomą tautinę vakarietiško tipo Lietuvos valstybę, glaudžiai susijusią su Vakarais, kurioje būtų užtikrintos kūrybinės, kultūrinės ir religinės laisvės (Štromas 2001: 231–232). Anot šio tyrinėtojo, tuomet teleologinė politinė sąmonė buvo būdinga visiems, be išimties, lietuviams, net didžiausiems prisitaikėliams, oficialiems pareigūnams. Nors šios sąmonės paplitimas aiškiai perdėtas (daugumai lietuvių nerūpėjo kūrybinė laisvė), tačiau ji gana tiksliai apibūdina būtent NGDE paplitusią ideologiją. Labai panašių nuostatų galima atsekti daugelyje interviu, o ir to laiko šaltiniai patvirtina jų paplitimą.

Ši ideologija, nors ir labiau atitinka kultūrinio elito narių įsitikinimus, vis dėlto netapatintina su praktiniu elgesiu ir jį lėmusiomis vertybėmis, besiskyrusiomis nuo abiejų ideologijų. Po nepriklausomybės atgavimo vyraujantis siekis sutapatinti praktiką su alternatyviaja ideologija, nors ir psichologiškai natūralus, vis dėlto neatitinka istorinės tikrovės. Anot Štromo, praktika galėjo

visiškai prieštarauti teleologinei sąmonei ir aršiausiai nacionalistiškai nusiteikęs asmuo galėjo būti didžiausias prisitaikėlis (Štromas 2001: 231, 244).

Visą nuostatų, diskursų ir elgesio komplekso sudėtingumą perteikia V. Kubiliaus 1969 06 27 įrašas dienoraštyje: „Teisus mūsų romanistas: menininkas neprivalo reikalauti sau privilegijų. <...> Jei tau valdžia teiks privilegijų, ji pareikalaus už jas atpildo. O menininkas privalo išlaikyti nepriklausomo sprendimo teisę. Šitaip gražiai romanistas šnekėjo, išmėdęs iš valdžios prašmatnų butą ir padavęs pareiškimą importiniams baldams“ (Kubilius 1997: 304–305). Šiuo atveju romanistas „gražiai šnekėjo“ naudodamas alternatyviosios ideologijos diskursą, iš valdžios meldė turbūt oficialiosios ideologijos (taip pat ir naudojamos kūryboje) padedamas, o praktine veikla siekė materialinio atlygio iš valdžios bei tuo pat metu statuso palaikymo – iš kitų NGDE narių. Kokios buvo jo tikrosios nuostatos, ar jos derėjo su viena kuria ideologijų – neaišku. Galbūt to nežinojo ir pats tarp įvairių vaidmenų susipainiojęs romanistas.

Ideologijų ir praktikų santykiai labai įvairavo. Konkretaus jų derinimo vyresnieji NGDE nariai mokydavo jaunesnius: „Daušas mokėjo meistriškai laviruoti tarp valdžios dar leidžiamos ir jau draudžiamos politinės laisvamanybės, savo pavyzdžiu mokė kitus jausti tą „pasodins – nepasodins“ ribą“ (Mačionis 2000: 489).

Alternatyviosios ideologijos vertybių sąsają su praktiniu elgesiu sudėtinga nustatyti, tačiau kai veiksmai patvirtina kalbas NGDE, galima kalbėti apie nuostatų, kalbų ir veiksmo sutapimą. Pavyzdžiui, kad bent kai kurie kultūrinio elito nariai iš tiesų siekė paveikti platesnius visuomenės sluoksnius, rodo tautiškai nusiteikusių lietuvių aspirantų Maskvoje klubo vadovo Romualdo Grigo pasisakymas, užfiksuotas KGB agento: „Mes esame žmonės, kurie *anksčiau ar vėliau užims tam tikras tarnybines padėtis visuomenėje <...> ir veiks žmonių sąmonę, aš laikau tikslingu jau dabar artimiausio susipažinti vienas su kitu ir neprarasti šito ryšio vėliau Lietuvoje*“ [išskirta KGB darbuotojo – V. K.] (Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 3, b. 635, l. 6). Tai patvirtina I. Lukšaitės prisiminimus: „Buvo nuolatos svarstoma, ką daryt, kaip daryt, <...> ieškoma būdų, kaip tu gali veikti visuomenę kažkokiu tai kanalu“ [ILu].

Nors santykiai su veiksmais ir realybe buvo ambivalentiški, alternatyvioji ideologija buvo labai svarbi sovietinės Lietuvos gyvenime. Kultūrinis elitas ją tapatinavo su tikrosiomis visuomenės (ne inteligentijos, o visų lietuvių) nuostatomis. Interviu ir atsiminimuose tokia nuomonė vyrauja⁸. Toks požiūris sustiprino alternatyviosios ideologijos įtaką NGDE dalyvių sąmonei ir veiksams. Dėl

⁸ Tokia nuostata būdinga ne tik Lietuvos, bet ir Rusijos inteligentams. Šliapentocho vienareikšmiškas nepragmatinių vertybių sutapatinimas tik su oficialiosiomis parodo, kaip giliai išsisknijęs toks mąstymas.

to bandyta pranešti tiesą (platinti alternatyvias nuostatas) viešumoje, kad ir potekste, viešai propaguoti tautiškumą, kad ir prisitaikant prie oficialiosios ideologijos. Tokiais būdais alternatyvioji ideologija bent iš dalies prasiskverb-davo viešumon. Nors visuomenę ji veikdavo gana fragmentiškai⁹, tačiau tam tikras poveikis neabejotinai buvo. Kaip pavyzdį galima paminėti didelę, nors ir nevienareikšmišką, Justino Marcinkevičiaus poezijos ir ypač dramų įtaką visuomenei. Nors jo kūryba ir buvo režimo aprobuota, kartu ji bent iš dalies išreiškė ir NGDE sklidusias nuostatas. Kaip ir daugeliu sovietinės literatūros atveju, sunku atskirti, kur oficialioji ideologija naudota priedangai, kur ji auto-riais sąmoningai ar ne perimta, o kur tiesiog atiduota duoklė režimui. Tačiau jo kūrybai būdingi tautiškumo, tautos kaip svarbiausios vertybės, dėl kurios galima ir būtina paaukoti viską, net individualumą ir laisvę, akcentavimas, kalbos išsaugojimo kaip pasipriešinimo samprata – visa tai būdinga sovietmečio inteligentijos savimonei. Net ir konformizmo pateisinimas *Katedroje* (jo, beje, kai kurie pateikėjai neižvelgė [VZ]) buvo alternatyviosios ideologijos dalis – teisinimasis tarp kultūrinio elito buvo pakankamai paplitęs (Jurašienė 1975; Venclova 1991b).

Nuostata: prisitaikymas kaip pasipriešinimas ir pasipriešinimas kaip prisitaikymas

Šioje dalyje parodysiu, kaip konkrečiai buvo derinamos nuostatos ir veiksmi laviruojant tarp viešosios ir NGD erdvių. Pateiksiu hipotetinę vienos labai svarbios NGDE postalininiu laikotarpiu paplitusios nuostatos, kad geriau reikia „į partiją stot ir valdyt, negu kad būt pavaldiems“ [ML], susidarymo istoriją.

Šią nuostatą suformavo dar tarpukariu išauklėta karta, kurią, prisitaikant prie sovietinės sistemos, stipriai veikė tarpukario tautiškumo modelis, tuomet suformuotos vertybės ir nuostatos. Štai Meilės Lukšienės (g. 1913) kartai, V. Kubiliaus (g. 1928) nuomone, buvo daug būdingiau prisiimti „kolektyvinę atsakomybę už bendrą [tautos, Lietuvos] padėtį“, o jo paties karta, baigusi sovietinius universitetus, „moraliai pajaustos misijos, tokio moralinio išipareigojimo ji galbūt neturėjo, nors gal ir stengėsi sąžiningai dirbti savo individualų darbą, nedaryti kiaulysčių, neskųsti“ [VK 30]. Panašius kartų skirtumus išvelgė daugelis respondentų. Tarpukariu suformuota savimonė labai kliudė prisitaikyti. Vanda Zaborskaitė (g. 1922) savo asmeninę konformizmo istoriją pasakoja taip:

⁹ Pavyzdžiui, dažną potekstę neretai galėjo suprasti tik kultūrinio elito nariai (plg. Lapkus 2003).

„Kol kompromisas suvokiamas kaip didžiulis pavojus, moraliniu požiūriu jis yra pateisinamas. Bet nuo to momento, kai jis priimamas kaip natūrali būklė, kompromisas tampa amoralus. Nepaisant to žinojimo ir tokio požiūrio priėmimo, ilgainiui dramatinė įtampa tapo per sunki. Šios įtampos keliamos problemos pamažu nugrimzdo į sąmonės dugną, prioritetas buvo atiduotas kultūrinei veiklai <...>. Tas konfliktas nebeteko kankinančio skaudumo. Nors jis tvyrojo visą laiką, bet jau buvo priimamas kaip nepakeičiama gyvenimo realybė“ (Juknaitė 2003).

Vėlesnių kartų mąstysena jau buvo paveikta tiek oficialių, tiek alternatyvių sovietmečio vertybių, prisitaikymo mechanizmai jau buvo sukurti ir dažnai perimami nereflektuojant, kaip kasdienybės, nors ir ne visai normalios, dalis. Tai lėmė visuomenės pokyčius, kuriuos I. Lukšaitė prisimena taip: aštuntajame dešimtmetyje „vis daugiau brenama į tokį gilų konformizmą. <...> Anksčiau dar buvo tokios gana griežtos, aiškios takoskyros. Tu galėjai atpažinti žmogų, su kuriuo tu gali tam tikroms temoms [saugiai] kalbėti“ [ILu]. Prisitaikėliško reflekšijos silpnėjimas lėmė ir senųjų nuostatų aktualumo nykimą. Bent daliai kultūrinio elito narių jos nebesprendė asmeniškai svarbių problemų, o tiesiog tapo pasiteisinimo kliūtimis, pridengiančiomis praktinį karjerizmą (žr. Jurašienė 1975; Štomas 2001; Venclova 1991b).

O tarpukario kultūrinio elito karta turėjo suderinti savo tarpukarines vertybes su praktiniu elgesiu, nelabai su jomis derančiu, ir sukurti psichologinio ir praktinio prisitaikymo mechanizmus. Psichologinis poreikis dar labiau sustiprėjo postalininiu laikotarpiu, kai nebeliko bent kiek prisitaikymą pateisinančios fizinio sunaikinimo grėsmės. Vienas svarbiausių tarpukarinės savimonės elementų buvo tautos ir inteligentijos priešinimosi pabrėžimas. Ši vertybė reikalavo iš inteligentijos, kaip atsakančios už visos tautos išlikimą, pasipriešinti aiškiai jaustam didžiuliam „internacionalistiniam“ (vadinasi, nutautinančiam) režimo spaudimui. Anot Peterseno, tarpukario Lietuvos valdžia suformavo herojišką tėvynės gynėjo mitą, o tai paskatino susiformuoti visuomenę, kurioje priešinimasis suteikia aukštą statusą (Petersen 2001: 99–100). Nacių okupacijos laikais inteligentai dominavo pasipriešinime ir jam vadovavo.

Grįžus sovietiniam režimui, situacija pasikeitė kardinaliai: režimas iš kultūrinio elito reikalavo viešų aktyvių veiksmų, kurie reišė, jei ne kolaboravimą, tai bent prisitaikymą. O išitraukimas į sovietinę sistemą, veikimas viešumoje davė labai mažai galimybių priešintis, kitaip nei nacių laikais. Net gresiant fizinėms represijoms, tokiomis sąlygomis kai kurie kūrėjai vengė viešumos. J. Grušas beveik nesispausdino Stalino laikais ir tuo pat metu parašė antisovietinę pjesę, kuri sovietmečiu nebuvo paskelbta (Martinkus 2001; Saja 1999: 104–106).

Pasipriešinimui išlaikius aukštą statusą, leistinas prisitaikymas galėjo būti tik minimalus: „šeimoje apie jokią pasidavimą, net prisitaikymą [nekalbėta].

Prisitaikymas tiek, kiek reikia, kad nepakliūtum į kalėjimą“ [ML]. Iš karto po karo, kol sovietinė sistema dar nebuvo pakankamai prasiskverbusi į visuomenę ir jos suskaldžiusi, prisitaikėliai galėdavo patirti ir nemažą atvirą visuomenės spaudimą. Anot Ievos Simonaitytės pasakojimo, kurį užfiksavo Laimonas Noreika, po karo viename renginyje Salomėjai Nėriai atėjus į tribūną, publika iš išorės lyg ir nepasikeitė, bet buvo girdėti toks mykimas ir trypimas kojomis, kad Nėries skaitymo nesigirdėjo (Noreika 2001: 152).

Visuomenėje, taip pat ir inteligentijoje, ilgą laiką išliko gana negatyvus aiškių prisitaikėlių vertinimas, dėl ko aplinkinių akyse krisdavo tokių žmonių statusas. Kaip atrodo iš interviu medžiagos, jei žmogus atrodydavo nepatikimas, su juo buvo atsargiau bendraujama, jis galėjo būti nepriimtas į NGDE grupes: „[kai kurie] žmonės savaiminėj buvo tylos zonoj – su jais niekas nešneka tam tikromis temomis“ [ILu]. Tiesa, tai lėmė ne tik alternatyviosios vertybės, bet ir grynai praktinės priežastys: jei žmogus elgiasi pernelyg prisitaikėliška, jis prisitaikydamas gali ir išduoti.

Postalininiu laikotarpiu kuriantis NGDE, joje dominavo tarpukariu išauklėti žmonės su savo vertybėmis. Jie perdavė jas kitiems, jaunesniems grupių dalyviams. Išlaikyti aukštą pasipriešinimo prestižą postalininiu laikotarpiu padėjo dar ir šeštojo dešimtmečio viduryje Lietuvoje vykę įvairūs neramumai bei spontaniški atviri masiniai alternatyvios nuomonės reiškimai viešose vietose. Be Vėlinių minėjimų, svarbūs pirmieji postalininiai muzikinių Čiurlionio kūrinų atlikimai ir iš tremties grįžusio A. Kučingio entuziastingas sutikimas Operos teatre (žr. Gedgaudas 2007). Šiuose, daugiausia inteligentijos lankytuose renginiuose aiškiai ir gana stipriai sklido antisovietinės nuotaikos.

Jie rodė tautiškumo tvirtumą ir skatino stiprėti pasipriešinimo diskursus. Tarpukarinius tautinius diskursus ypač sustiprino tremtinių ir lagerininkų grįžimas. Kaip prisimena I. Lukšaitė, tuomet iš jų „buvo didžiulis informacijos srautas“ [ILu]. Koks antisovietinis ir nepakantus prisitaikymui buvo dalies jų diskursas, gali parodyti kalinių laiškaai Putinui ir Vienuoliui, rašyti 1955 m. (žr. Dambrauskas ir kt. 1989). Formuojantis NGDE, tokia aplinka didino pasipriešinimo vertybių ir nuostatų svarbą. „Jeigu tu nieko nepadarysi [matydamas tautiškumo menkinimą] – šūdas iš tavęs, tavęs nėra“, – apibūdino savo nuostatą jaunesnės kartos Romualdas Ozolas (g. 1939) [RO]. Taip susidarė gana nemažas vertybių, reikalavusių priešintis, spaudimas.

Tačiau realybė buvo nepalanki priešintis. Sovietiniam režimui galutinai įsitvirtinus Lietuvoje, kilo abejonių dėl aktyvaus pasipriešinimo prasmingumo. Matyta, kad partizaninėse kovose „pats gražusis jaunimas žuvo, patys iškiliausi žmonės“, manyta, kad sovietinės represijos pradėjo virsti tautos genocido pradžia, todėl reikėjo išsaugoti tautą [ML]. Taip „grynasis“ pasipriešinimas,

aiškiai matoma ginkluota kova pradėta matyti esanti pražūtinga tautai. Toks pasipriešinimas imtas vertinti kaip ne-pasipriešinimas (netinkamas pasipriešinimas) tautos išlikimo atžvilgiu, nes grėsė jos sunaikinimu¹⁰.

Ši samprata įsitvirtino inteligentijos sąmonėje. Net aktyvaus pagrindinio priešinosi šalininkas T. Venclova manė ginkluotą kovą, terorizmą, prievartinę revoliuciją galint pražudyti lietuvių tautą (Štomas 2001: 248). Iš Lietuvos aštuntajame dešimtmetyje išvykęs Eitanas Finkelšteinas teigė, kad „lemiamai lietuvių daugumai aiškus atviros kovos visiškas neperspektyvumas ir joje pareikalaujamų aukų beprasmiškumas“ (Finkelšteinas 1977: 9). Tokį neigiamą aktyvaus pasipriešinimo vertinimą rodo ir Štomo liudijimas, kad pritarusių Kalantos susideginimui bei po to kilusiems neramumams buvo mažuma (Štomas 2001: 251).

Dažnai tokia pasipriešinimo kaip ne-pasipriešinimo samprata virsdavo tik dūmų uždanga, nuo kitų (ir savęs) slepiančia baimę bei praktinius siekius ir veiksmus. V. Kubilius teigė, kad kalantines smerkė tik tie kultūrinio elito nariai, kurie ėjo atsakingus postus ir dėl neramumų galėjo nukentėti [VK 28]. Neatitikimas tarp A. Štomo ir A. Kubiliaus nuomonių aiškintinas ne tik nuomonių pateikimo laiku (Štomo yra tuolaikinė, o Kubiliaus – retrospektyvūs atsiminimai), bet ir skirtingais pažinčių laukais.

Pasipriešinimo kaip ne-pasipriešinimo sampratos turinys buvo labai skirtingas. T. Venclova jį taikė tik ginkluotam pasipriešinimui, bet dauguma kultūrinio elito narių jį suprato kur kas plačiau – kaip režimo nustatytų ribų peržengimą. Tik baimintasi jau nebe dėl fizinio tautos išlikimo, o dėl kultūrinio. Taip neigiamai vertinę kalantines kultūrinio elito nariai, anot V. Kubiliaus, aiškino, kad nukentės kultūra – ji bus griežčiau prižiūrima, kūrėjai – labiau varžomi, bus panaikintos anksčiau iškovotos kūrybinės laisvės [VK 28]. Tokia samprata iš esmės galėjo pateisinti didžiausią konformizmą, o konkreti kiekvieno pozicija priklausė nuo daugelio aplinkybių ir žmogaus nusiteikimo.

Ši samprata padėjo prisitaikymą laikyti ne-prisitaikymu (netikru prisitaikymu, slaptu pasipriešinimu), „rezistencijos forma be aukų“ [ML]. Taip vietoje opozicijos prisitaikymas *vs.* pasipriešinimas NGDE išsivyravo kita, ne tokia griežta: ne-prisitaikymas *vs.* ne-pasipriešinimas. Nusitrynė griežta riba tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo. Šitaip buvo sumažinta įtampa tarp priešinosi vertybės keltų reikalavimų ir prisitaikymo realybės.

Tokių pokyčių padarė lengvesnį nacių okupacijos laikais kiek pakitusi pasipriešinimo samprata. Dėl šios okupacijos sąlygiško švelnumo lietuvių atžvilgiu priešintis, dalyvauti pagrindinėje veikloje buvo galima ir užimant okupacinės administracijos postus. Taip priešinosi sistemos viduje tapo svarbia

¹⁰ Tiesa, tai nereiškia, kad pats partizaninis pasipriešinimas imtas vertinti neigiamai. Jis buvo įvairiai vertinamas, bet atrodo, kad dauguma kultūrinio elito narių jį žiūrėjo teigiamai.

pasipriešinimo dalimi (žr. Klumbys 2003). Stalino laikais tokio „institucinio nacionalizmo“¹¹ galimybės buvo gana nedidelės, tai buvo tik kukli svarbiausių tautiškumo bruožų, kultūros elementų gynyba. Tačiau inteligentijos nuostatos tuomet iš esmės pasikeitė – darbas sistemos viduje galėjo būti siejamas su pasipriešinimu.

Prisitaikyti skatino ir autoritetingų kultūrinio elito narių konformizmas. Aukštą statusą turinčiam asmeniui leidžiama daugiau, nei eiliniam inteligentui, todėl ir jo prisitaikėliškumas vertintas atlaidžiau, jei tik neprieštaravo pagrindinėms vertybėms. Tokių žmonių elgesys kūrė normas, kurias perimdavo kiti, jaunesni ir mažiau autoritetingi NGDE nariai. Kaip pavyzdį galima paminėti V. Mykolaitį-Putiną, dariusį įtaką beveik visam literatūriniam elitui, studijavusiam Stalino laikais. Kultūrinį darbą laikydamas esminiu tautos išlikimui, jis neneigė priešinosi vertybės, tik prisidėjo keičiant su ja susijusias nuostatas: prisitaikymas vardan kultūros imtas suvokti kaip pasipriešinimas.

Daugelis mano respondentų vienaip ar kitaip susiję su Putinu, o tai gali iškreipti kultūrinio elito vaizdą. Tačiau pagrindiniai elgesio bruožai buvo nulemti vienodų socialinių sąlygų, todėl labai skirtis negalėjo. Skirtumai buvo menki, pavyzdžiui, kompozitoriai ir kino režisieriai narystės kompartijoje netoleravo, o tarp rašytojų ji nebuvo besąlygiškai smerkiama (Bauža 2000: 63). Bet ir tai galima paaiškinti didesniu režimo reiklumu literatams ir šių gausumu, o ne Putino daryta įtaka.

Toks prisitaikymo kaip ne-prisitaikymo suvokimas leido kultūriniam elitui labai išplėsti pasipriešinimo sampratą. Ypač gerai tokios pasipriešinimo sampratos neaiškumas atsispindi T. Venclovos ir M. Lukšienės „valenrodizmo“ vertinimuose. T. Venclovai tai reiškė „ištraukti į veikiančią sistemą, daryti viską, ko reikalaujama, ir kartu dirbti savo šalies labui“ – tai sąlygojo moralinį žmonių nuopuolį (Venclova 1991a). M. Lukšienė vertino priešingai: „Pas mus buvo žmonių, kurie be galo nuosekliai, atkakliai, tikslingai, apskaičiuodami minimalius kompromiso nuostolius dirbo tautos orumo – būtent orumo – ir gyvybės išlaikymui“ (Lukšienė 2000: 218). Tačiau ji atskiria valenrodizmą nuo eskapizmo, kai „užsidarydavo žmonės savo ankštam specialybės narve, ir jis jau dirba tai, ką reikia. Atlieka savo pareigą tautai, bet jis pabėgęs gi yra! Į šalį“ (Lukšienė 2000: 116).

Daugelis kultūrinio elito narių profesinę veiklą laikė pasipriešinimu. Taip R. Ozolas su draugais „kovojo legaliai“ – leido filosofijos chrestomatiją, „Problemas“, filosofijos palikimą: „Mūsų viešas filosofinis veikimas kai kuriais po-

¹¹ Tomo Remeikio apibrėžimas: „tai tautinių interesų siekimas per egzistuojančias [režimo] struktūras ir Kremliuje susidariusios padėties išnaudojimas [Lietuvos naudai]“ (Remeikis 1999: 260).

žiūriais turėjo didesnės reikšmės negu kad dar vienas papildomas [pogrindinis] leidinys“ [RO].

Ypač lengva tokį pasipriešinimo suvokimą buvo pritaikyti kultūrai. Netekus galimybės gintis politiškai, kultūra, ugdydama tautinę savimonę, kultūrinio elito akyse natūraliai tapo pagrindine savigynos priemone. V. Kubilius dienoraštyje 1965 m. rašė: „vienintelis būdas išsaugoti tautai savo identiškumą – aukšti savitos kultūros krantai. <...> Kultūra lieka vienintelis apsaugos pylimas“ (Kubilius 1997: 296).

Prisitaikyti dėl kultūros skatino jau tarpukariu egzistavęs požiūris į kultūrinį darbą kaip esminį tautai, ir tai leido dėl to darbo eiti į didelius kompromisus (Girnius 1996: 275). Tokį požiūrį pateikė ir kaip agentas pas partizanus infiltruotas Kostas Kubilinskas, kuriam kultūra buvo tikslas, pateisinantis bet kokias priemones: „Kapsas [Kubilinskas], pats save gindamas, gina rašytojus. Jo nuomone, reikia stengtis „išlikti“, o kai išliksi, tada galėsi tautai duoti gero, t. y. savo kūrybą“ (Lelešius-Grafas, Baliukevičius-Dzūkas 1994: 270).

Kūrėjas, keldamas pavojų sau, kartu kelia jį ir kultūrai, taigi – ir tautai, todėl prisitaikymas vardan kultūros kūrimo yra ne-prisitaikymas. Kartu prisitaikymas matytas kaip leidžiantis išlaikyti ir toliau stiprinti kultūrą, tautiškumą – būtent pasipriešinti.

Kad ir kaip vertintume tokį požiūrį, sunku paneigti, kad jis padėjo išlaikyti tautiškumą sovietinėje Lietuvoje. Juk „Sąjūdis“ neatsirado iš niekur – NGDE dalyviai bent iš dalies parengė dirvą ir diskursus, kurie išsiveržė, kai tik sumažėjo režimo spaudimas.

Išvados

Sumažėjus režimo spaudimui, nuo XX šeštojo dešimtmečio vidurio sovietinėje Lietuvoje sustiprėjo neformalus kultūrinio elito ryšiai, pradėjo formotis komunikaciniais ryšiais neformalias draugų, bendraminčių grupes jungęs tinklas. Taip atsirado tarpinė tarp viešosios ir privačiosios sferų nuo režimo kontrolės nepriklausoma *neformalioji grupinė diskusinė erdvė*. Joje itin svarbų vaidmenį vaidino kultūrinis elitas.

Šalia *viešosios nuomonės*, formuotos daugiausia režimo sovietinės ideologijos pagrindu ir dominavusios viešumoje, *neformaliojoje grupinėje diskusinėje erdvėje* formavosi *alternatyvoji nuomonė*, plito neoficioziniai alternatyvūs diskursai, daugiausia politikos klausimais, palaikytos ir kurtos alternatyvios oficialiosioms vertybės ir nuostatos, keistasi viešumoje nesklidusia informacija. Ją formuojant, kultūrinio elito vaidmuo buvo itin svarbus. Alternatyvieji diskursai, jų dalys kultūrinio elito dėka prasiskverbėdavo viešumon formuodami *neoficiozinę viešąją nuomonę*, o tai leido jiems daryti įtaką platesniems visuomenės sluoksniams.

Visaverčiam visuomeniniam gyvenimui sovietmečiu buvo būtinos tiek viešuma, tiek ir *neformalioji grupinė diskusinė erdvė*. Viešuma leido daryti poveikį visuomenei, *neformalioji grupinė diskusinė erdvė* sudarė sąlygas formuoti nepriklausomai nuo režimo nuomonei.

Negalėjimas laisvai veikti viešumoje, tik verbalinis komunikacijos būdas gana stipriai skaldė *neformaliają grupinę diskusinę erdvę*: fragmentavosi diskursai, skaidėsi grupės. Todėl joje išigalėjo tradicinei bendruomenei būdingi veikimo būdai, o ją formavo stiprios bendruomenės, galėjusios efektyviai veikti savo narių elgesį.

Neformalioji grupinė diskusinė erdvė daugeliu savo bruožų panaši į klasikinę *public sphere*, tačiau netapo oficialiosios politinės viešosios erdvės alternatyva.

Kultūrinio elito veikimas viešumoje kėlė reikalavimą bent paviršutiniškai prisitaikyti prie sistemos. Susiformavo neatitikimas tarp kultūrinio elito vertybių, kalbų ir veiksmų. Diskursus lėmė ideologinis vertybių lygmuo, o veiksmus – pragmatinis. Viešumoje naudota oficialioji sovietinė ideologija, *neformaliojoje grupinėje diskusinėje erdvėje* sklido diskursai, grįsti joje susiformavusia kita – *alternatyvioji ideologija* su savomis vertybėmis. Šios skyrėsi ir nuo vertybių, pagrindusių praktinius veiksmus, todėl ideologijų ir praktikų santykiai buvo labai įvairūs.

Alternatyviojoje ideologijoje sumažinta įtampa tarp pasipriešinimo vertybės ir prisitaikymo praktikos: susiformavo pasipriešinimo kaip prisitaikymo bei prisitaikymo kaip pasipriešinimo nuostatos. Pasipriešinimas režimui laikytas kenkiančiu tautos, jos kultūros išlaikymui, o prisitaikymas – padedančiu išsaugoti tautiškumą, slapta priešintis režimui. Ypač lengvai toks virsmas vyko kultūros srityje – ji laikyta esmine tautos išlikimui.

Pateikėjai

- BG – Bronius Genzelis (2001 07 01)
- ILe – Ipolitas Ledas (2002 10 01)
- ILu – Ingė Lukšaitė (2003 07 07)
- JM – Jonas Mikelinuskas (2004 05 06)
- ML – Meilė Lukšienė (2002 11 13)
- RL – Romualdas Lankauskas (2002 07 10)
- RO – Romualdas Ozolas (2002 07 08)
- VA – Vytautas Ališauskas (2003 09 12)
- VK 28 – Vytautas Kubilius (2003 10 28)
- VK 30 – Vytautas Kubilius (2003 10 30)
- VM – Vacys Milius (2002 02 21)
- VZ – Vanda Zaborskaitė (2003 06 17)

Literatūra

- Bartels L. M. 2001. Public Opinion: Political Aspects, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*: 12560–12563. Amsterdam: Elsevier.
- Bauža Česlovas (red.). 2000. *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*. Vilnius: Diemedis.
- Calhoun C. 2001. Public Sphere: Nineteenth- and Twentieth-century History, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* 12594–12599. Amsterdam: Elsevier.
- Čepaitienė Auksuolė. 2001. Atgaivinant etninį tapatumą: individas, simbolis, vieta, *Lietuvos etnologija* 1: 167–198.
- Dambrauskas Antanas ir kt. 1989. Katorgininkų laišakai Vienuoliui ir Putinui, *Sietynas*: 204–238.
- Donskis Leonidas. 1997. *Tarp Karlailio ir Klaipėdos: visuomenės ir kultūros kritikos etiudai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Finkelšteinas Eitanas. 1977. Senos viltys ir nauji dvelkimai nūdienėj Lietuvoj, *Akiračiai* 6: 8–10.
- Gedgaudas Edmundas. 2007. Kartais išstardavom „Štai ir mes!“ Apie Antaną Kučingį, *Kultūros barai* 1: 71.
- Girnius Kęstutis K. 1996. Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas, *Naujasis Židinys-Aidai* 5: 268–279.
- Habermas Jürgen. 1991. *The Structural Transformation of the Bourgeois Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge: MIT Press.
- Hohnen Pernille. 2001. Gariūnų marginalizacija: turgaus kultūrinė antropologija, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 1: 63–83.
- Jowitt Kenneth. 1974. An Organizational Approach to the Study of Political Culture in Marxist-Leninist Systems, *The American Political Science Review* 3: 1171–1191.
- Juknaitė Vanda. 2003. Turbūt. Taip. Ir tikrai taip. Su profesore V. Zaborskaite kalbasi V. Juknaitė, *Šiaurės Atėnai* 02 08.
- Jurašienė Aušra M. 1975. Kūrybos problema dabartinėje Lietuvoje, *Akiračiai* 9: 7–10.
- Kharkhordin Oleg. 2002. *Obličat i licemerit: genealogija rossijskoj ličnosti*. Sankt-Peterburg: Evropejskij universitet v Sankt-Peterburge (rusų k.).
- Klumbys Valdemaras. 2003. Generalinė repeticija: kultūrinė antinacinė rezistencija Lietuvoje, *Lietuvos istorijos studijos*: 47–65.
- Klumbys Valdemaras. 2007. Visuomenės nuomonės veikimo sąlygos sovietinėje Lietuvoje, *Lietuvos istorijos studijos*: 124–137.
- Kormer Vladimir. 1997. *Dvojnoje soznanije inteligenciji i pseodo-kultura*. Moskva: Tradicija (rusų k.).
- Korsakienė Halina. 1991. *Namas, kuriame gyvenome: atsiminimai*. Vilnius: Vaga.

- Kostkevičiūtė Irena. 2005. Apie Kazį Borutą ir Putiną. Iš dienoraščio puslapių, Borutaitė-Makariūnienė E. (sud.). *Susitikimai su Kaziu Boruta: atsiminimai*: 214–227. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Kubilius Vytautas. 1997. *Literatūra istorijos lūžyje*. Vilnius: Diemedis.
- Lapkus Danas. 2003. *Poteksčių ribos. Uždraustos tapatybės devintojo dešimtmečio lietuvių prozoje*. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas.
- Lelešius-Grafas Justinas, Baliukevičius-Dzūkas Lionginas. 1994. *Dienoraščiai*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.
- Lukšienė Meilė. 2000. *Jungtys*. Vilnius: Alma littera.
- Mackonis Rapolas. 2003. *Boružės odisėjos: pasiropinėjimai po laiko pievą*. Vilnius: Tyto alba.
- Mačionis Zenonas. 2000. *Profesorius Kazys Daukšas*. Vilnius: Pradai.
- Martinaitis Marcelijus. 2002. „...uždaro mąstymo sindromas stūmė Tomą iš Lietuvos“, Mitaitė Donata. *Tomas Venclova: biografijos ir kūrybos ženklai*: 169–178. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Martinkus Vytautas. 2001. Dvi senos naujos Juozo Grušo pjesės, Grušas J. *Diktatorius. Eduardo Dargio nusikaltimas: Pjesės*: 5–12. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Noreika Laimonas. 2001. *Vidurnakčio užrašai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Ozolas Romualdas. 1986. Antika ir Seneka, Seneka. *Laiškai Lucilijui*: 5–12. Vilnius: Mintis.
- Petersen Roger D. 2001. *Resistance and Rebellion. Lessons from Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge UP.
- Remeikis Tomas. 1999. Esė apie imperijų žlugimą ir Tarybų Sąjungos atvejį, *Lemties posūkis: prisiminimai ir pamąstymai*: 246–264. Vilnius: Gairės.
- Saja Kazys. 1999. *Lazdos išradimas*. Vilnius: Valstybės žinios.
- Shlapentokh Vladimir. 1985. Two Levels of Public Opinion: The Soviet Case, *The Public Opinion Quarterly* 4: 443–459.
- Shlapentokh Vladimir. 1989. *Public and Private Life of the Soviet People*. Oxford: Oxford UP.
- Štromas Aleksandras. 2001. *Laisvės horizontai*. Vilnius: Baltos lankos.
- Vaigauskas G. K. 1992. *Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja (vadovėlis praktikams)*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.
- Venclova Tomas. 1991a. Aš buvau išimtis, *Literatūra ir menas* 10 19.
- Venclova Tomas. 1991b. *Vilties formos: eseistika ir publicistika*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Venclova Tomas. 1992. Iš politikos Čepaičiui dera pasitraukti, *Akiračiai* 2: 5–6.

Soviet Lithuanian Cultural Elite: between Resistance and Compliance

Valdemaras Klumbys

Summary

This article researches strategies of behavior of the Lithuanian cultural elite during the Soviet occupation. The most intriguing question is this: what mechanisms enabled the cultural elite to comply (i.e. the individual must go against his own standards of behavior, values and norms when he is obeying demands of the regime) with soviet ideological reality and even gain some privileges from the regime, while considering themselves as members of a secret (silent, passive) resistance movement and even viewed as such by other social groups. One of the answers is the importance of adapting the culture for survival in a subdued nation. The threat of extinction of Lithuania as a separate nation was paramount to its intellectuals. Such feelings facilitated their compliance; they assumed that open (armed or open nonviolent dissent) resistance would do harm to the nation, leading to its extermination by the Soviets.

The high status of resistance survived even after the defeat of the Lithuanian partisan movement. Open avowal of compliance could not be welcomed by many other Lithuanians and by the intellectuals themselves. But cultural activities were very important to national existence and were considered as resistance even if they were paid for by the Soviet government. Nationality was guarded from extinction by culture. So, intellectuals were like the partisans, but armed instead with books. This intellectual position eliminated the border between resistance and conformance. That is why some people today proclaim Sniečkus, the political leader of Soviet Lithuania, as a major figure of resistance to the Soviet system.

Such a "borderless" thinking strengthened an old tendency of Eastern Europe intelligentsia – the divergence between thought and action. Actions belonged to the outer world of a hostile regime; they were not considered as true. Humans could be genuine only in private life, especially in the realm of heart and mind. Compromise between official public (where pressure of the regime was hard through censorship and other social and political control mechanisms) and private (where personal interests and individual values dominated) lives of intellectuals was the emergence of a new social sphere, named here as national. Public opinion generates and operates it, so the national sphere can be considered as an incomplete analogue to the Western public sphere. The national sphere was formed by an informal social network and rather strong informal social groups (composed of the cultural elite, intellectuals of other creative spheres,

even a small number of nomenklatura and some rank-and-file intelligentsia), tied by informal, mainly verbal, social communications. Informally generated national opinion sometimes could influence Soviet administration of Lithuania. Some segments of society (as part of the national opinion mentioned above could act in official public sphere, essentially through cultural products – fiction, non-fiction etc.) were affected as well. But the real impact of the intellectuals was not significant: the reason being that the national sphere belonged to the realm of thought more than the realm of action.

Values and norms, which determined everyday practice, sometimes differed very deeply from the values and norms of public opinion mythologies; a situation distinct from democratic societies. Even more, in the opinion of the author, there were not one, but two public opinion mythologies. One was the official mythology with official values and norms. It operated in official public sphere where the Soviet regime demanded from intellectuals continuous confession of loyalty and performance of ideological rituals. These rituals also served the indoctrination of society at large. The second mythology was national (not meaning nationalistic, though there was much in common) with separate, and even opposing, the official values and norms. It operated in the national sphere and was a part of the discourse when communicating with other intellectuals. This mythology was created to maintain social prestige. It originated from public opinion and national discourses (which acted in the national sphere). It was part of the national sphere and national discourses at the same time. Practices of everyday life varied very markedly. In fact, practices of mythologies (especially national) varied significantly as well. But there were several general trends of such practices. Certain links existed between national mythology and practice. The main link was the official public sphere, because only here was there a chance to influence all or almost all Lithuanians. That meant maintaining national consciousness, defending national values, and expressing independent thoughts. Such actions kept Lithuanian nationalism rather strong and united. But such unification could exist only through the official public sphere and with the compliance of intellectuals acting in official capacity. Compliance, therefore, led to “thought resistance”. But such “resistant” thinking degraded with time and younger generations of intellectuals, born in Soviet times, felt it in a lesser degree.